
**ZESZYTY NAUKOWE WYŻSZEJ SZKOŁY PEDAGOGICZNEJ
W BYDGOSZCZY**

Studia Pedagogiczne z. 20

MARIA DURA

WSP w Bydgoszczy

**ZAGADNIENIE POSTĘPU EDUKACYJNEGO W ŚWIETLE
FUNKCJONOWANIA WYCHOWAWCZEGO GRUP
RÓWIEŚNICZYCH W KLASIE ÓSMEJ SZKOŁY PODSTAWOWEJ**

Wprowadzenie

We współczesnej pedagogice coraz ostrzej dają znać o sobie niekorzystne zjawiska wynikające z coraz głębiej zarysowujących się dysproporcji między kształceniem i wychowaniem, a wymaganiami społecznymi, które przed nimi są stawiane. Z ciężaru odpowiedzialności za ten stan i obowiązków jakie z tego faktu wynikają zdają sobie sprawę zarówno pedagodzy jak i inni przedstawiciele nauk społecznych.

Aktualnie podejmowane wysiłki teoretyczno-badawcze idą w kierunku poszukiwania skutecznych rozwiązań edukacyjnych, nad wypracowaniem takiego modelu wychowania i kształcenia, który mógłby złagodzić rozbieżności w tej dziedzinie. Dotyczą one głównie zbliżenia do tempa rozwoju cywilizacyjnego, tempa rozwoju nauk społecznych, w tym pedagogiki wraz z jej dyscyplinami podstawowymi i szczegółowymi.

Za ideę przewodnią tego zamierzenia przyjęto maksymę stworzenia jednolitego frontu wychowania. Autorzy opracowań między innymi M. Małyjasiak,

J. Mikulski, E. Trempała, A. Winiarski, konkretyzację idei jednolitego frontu wychowania upatrują w dążeniu włączenia do systemu edukacyjno-formalnego (zinstytucjonalizowanego) systemu wychowania naturalnego zwanego też nieformalnym. Istotę tych dążeń stanowi proces integrowania wielorakich oddziaływań społecznych wraz z ich specyfiką celów i treści, form i metod zawartych w wychowaniu naturalnym np. w rodzinie, grupie rówieśniczej, z celami i treściami, formami i metodami wychowania formalnego np. szkolnego, w których kształtowane są różne sfery osobowości człowieka.

W literaturze temat integracji wychowania, jego różnych systemów, najczęściej analizowany jest w aspekcie relacji jakie zachodzą między rodziną a szkołą. Natomiast w mniejszym stopniu uwadze badawczej poddawany jest temat związany z wychowaniem grup rówieśniczych funkcjonujących w strukturze klasy szkolnej.

Zagadnienie to, a przede wszystkim problem relacji jakie zachodzą między potrzebami społecznymi a postępem edukacyjnym grup rówieśniczych funkcjonujących w klasie ósmej szkoły podstawowej, jest głównym tematem niniejszego opracowania.

Za cel dociekań badawczych przyjęto ujawnienie stanu zaspokajania potrzeb społecznych i ich związku ze stanem postępu edukacyjnego w obrębie wybranych treści związanych z zaspokojeniem potrzeby przyjaźni, akceptacji społecznej i konfrontacji posiadanej wiedzy i sprawności oraz przyrostu informacji poznawczej wynikającej ze stanu badanych potrzeb społecznych na tle wychowawczego funkcjonowania grup rówieśniczych w klasie ósmej szkoły podstawowej.

Wyniki przeprowadzonych badań zmierzały do weryfikacji podjętych problemów, które są wycinkiem szerszych badań na ten temat prowadzonych w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Bydgoszczy.

Teoretyczne aspekty postępu edukacyjnego w wychowawczym funkcjonowaniu grup rówieśniczych w klasie ósmej szkoły podstawowej

Grupa rówieśnicza należy do tych podstawowych mikrostruktur społecznego oddziaływania, które w zasadzie zaczynają się już w chwili urodzenia. Jest to moment, który zapoczątkowuje rozwój bezpośrednio obserwowalnych kategorii zjawisk i procesów kształtowania osobowości intelektualnej, emocjonalnej i motywacyjnej.

Z socjologicznego punktu widzenia nie ulega wątpliwości, że stosunki w jakie wchodzi jednostka oparte są na osobistym kontakcie z grupą i jej członkami.

Kontakt ten nasycony jest dużym ładunkiem emocjonalnym, zwłaszcza we wczesnych latach życia.

W kontaktach jednostki z określonymi kręgami środowiskowymi czy też wychowawczymi o małym składzie członków i wynikających z nich stosunków społecznych i wychowawczych¹ występuje też poczucie więzi psychicznej, zdolność do wspólnego działania, oddziaływanie grupy na psychikę i zachowanie jednostki oraz wynikające z niej potrzeby przynależności do grupy.²

W polskiej pedagogice przyjęło się przekonanie, że funkcjonowanie wychowawcze w grupie rówieśniczej określają zjawiska związane z zaspokojeniem potrzeby kontaktu społecznego i przynależności do grupy.³ Są to kategorie potrzeb, które umożliwiają jednostce osiągnięcie różnych form więzi i kontroli społecznej w sposób zgodny z jej upodobaniami, a także grupy łącznie z identyfikowaniem się z nią, między innymi przez sposób myślenia czy też sposób zachowania. Widoczne w tych relacjach zależności społeczne umożliwiają przyswajanie dóbr duchowych, umożliwiają uczenie się, pozwalają na dokonanie selekcji treści poznanych i przeżywanych, które w efekcie prowadzą do innowacji w różnych sferach osobowości.

Na jakościowy kształt funkcjonowania wychowawczego grup rówieśniczych składa się przyjęty przez nią system norm i wartości. W układzie tym jednostka może wyrażać i zaspokajać swoje różne potrzeby, życzenia, nawyki, poglądy, opinie itp.

W klasyfikacji potrzeb społecznych z punktu widzenia pedagogiki, psychologii i socjologii szczególnej uwadze poddaje się dążenia człowieka związane między innymi z akceptacją społeczną, w której jednostka upatruje możliwość zaspokojenia potrzeby poprawnych kontaktów z kolegami, pozytywnej opinii o sobie i liczenia się z nią, czy też zgodności samooceny z oceną społeczną. Ważne w życiu jednostki jest też dążenie do przyjaźni często wyrażone w potrzebie stałej łączności towarzyskiej z kolegami także korzystania z pomocy ich w trudnych sytuacjach np. w nauce czy też potrzebie pozyskania zaufania otoczenia poprzez swoją prawdomówność itp.

Duże znaczenie edukacyjne przypisuje się potrzebie konfrontacji społecznej posiadanych przez jednostkę wiadomości i umiejętności. Są one wyrażane w dążeniu do uzyskania wiedzy i sprawności co najmniej na poziomie nie niższym od kolegów, w potrzebie wymiany opinii i poglądów z kolegami czy też za pomocą wiedzy, uzyskania przywilejów w grupie itp.⁴

W tym miejscu należy przypomnieć, że istnieje wiele podziałów potrzeb społecznych. Klasyfikacje ich wywodzą się z różnych koncepcji np. filozoficznych,

historycznych, psychologicznych, socjologicznych, pedagogicznych, na temat kryteriów kategoryzacji potrzeb.

Współcześnie funkcjonuje podejście do klasyfikacji potrzeb z punktu widzenia procesu przystosowania się jednostki (wewnętrzne i zewnętrzne) do otoczenia. Nie małą rolę spełnia tu dorobek psychologii. Znaczący zagadnienia K. Obuchowski w swym opracowaniu na ten temat wskazuje na dwie następujące kategorie potrzeb: 1) potrzeby samozachowania, do których zalicza potrzeby fizjologiczne i potrzeby orientacyjne oraz 2) potrzeby rozmnażania (zachowania gatunku).⁵ Wyróżnione w podziale potrzeby społeczne tzw. potrzeby orientacyjne autor opracowania dzieli na: a) orientację intelektualną (pojęciową), do której zalicza osobiste doświadczenie oraz zdrowy rozsądek czyli umiejętność wyciągania wniosków z różnorodnych doświadczeń człowieka oraz 2) orientację odruchowo-warunkową, która leży u podstaw myślenia pojęciowego, rozumiana jako wynik uprzedniego uczenia się opartego na rejestracji bodźców (informacji) i ich gromadzeniu jako materiał do poznawania zmian zachodzących w otoczeniu.⁶

Przedstawione w dużym skrócie teoretyczne aspekty niniejszego opracowania ukazują wysoką rangę potrzeb społecznych w tym także intelektualnych, które wiążą jednostkę z grupami rówieśniczymi. Zagadnienie to trafnie ujął S. Górski mówiąc, że tworzą tzw. "sytuację uczącą".⁷ Polega ona na wytwarzaniu poprzez wzajemne oddziaływanie grupy na jednostkę i odwrotnie, okazji do poznania różnych aspektów rzeczywistości i uczestnictwa w niej.

Funkcjonujące w szkole podstawowej grupy rówieśnicze dzielą klasy szkolne na małe grupy i stanowią o ich strukturze. Opracowania na ten temat m.in. M. Pilkiewicza, A. Lewina, M. Tyszkowej, S. Miki poświęcone są zagadnieniu integrowania grup rówieśniczych z klasą szkolną przez włączanie ich norm, wartości, sankcji i dążeń do struktury systemu formalnego funkcjonowania klasy szkolnej.

Zakładając, że punktem wyjściowym każdego ludzkiego działania są określone potrzeby⁸, można przyjąć, iż tłem dla postępu edukacyjnego człowieka są potrzeby jednostki funkcjonującej w określonych grupach rówieśniczych np. klasy szkolnej.

Realizowanie się postawionej tezy w praktyce stanowi temat poszukiwań badawczych niniejszego opracowania.

Problematyka badawcza

Procesy i zjawiska charakteryzujące wychowawcze funkcjonowanie grup naturalnych niosą wiele korzyści społecznych, ale także wiele niezadowolenia. Stan ten widoczny jest również w wadliwie funkcjonujących grupach rówieśniczych, które tkwią w strukturze klasy szkolnej. Niewątpliwie konieczne jest dokonanie pełnego rozpoznania tego stanu.

Kierując się przyjętą tezą, że nośnikiem wszelkich oddziaływań wzajemnych w grupach są potrzeby oraz idea dążenia do integrowania różnych systemów wychowawczych oddziaływania, w niniejszym opracowaniu podjęto próbę dokonania rozpoznania empirycznego zależności jakie zachodzą między potrzebami społecznymi a postępem edukacyjnym w grupach rówieśniczych klasy ósmej szkoły podstawowej.

Badania przeprowadzono na grupach rówieśniczych w klasach ósmych szkół podstawowych wybranych losowo z terenu miasta Bydgoszczy, a więc środowiska wielkomiejskiego. Były to następujące klasy ósme szkół podstawowych: Szkoła Podstawowa Nr 6, w której badaniami objęto 43 uczniów, Szkoła Podstawowa Nr 8, w której przebadano 51 uczniów oraz Szkoła Podstawowa Nr 59, w której badaniom poddano 88 uczniów.

W globalnym ujęciu liczbowym próby badawczej, badania przeprowadzone zostały na 182 uczniach klasy ósmej wybranych szkół podstawowych.

Przedmiotem badań było poszukiwanie odpowiedzi (rozwiązania) na następujące pytania badawcze (problemy):

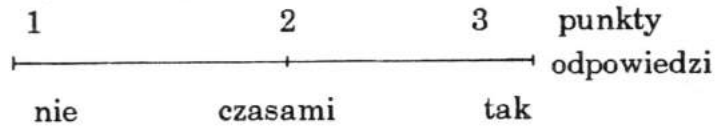
1. Jaki jest stan zaspokojenia potrzeby akceptacji społecznej, potrzeby przyjaźni oraz potrzeby konfrontacji społecznej posiadanych wiadomości i umiejętności w zakresie wybranych ich właściwości (por. tab. 1) w wychowawczym funkcjonowaniu grup rówieśniczych w klasie ósmej szkoły podstawowej?
2. W jakim stopniu wynik pomiaru stanu potrzeb społecznych objętych badaniami koresponduje z postępem edukacyjnym w dziedzinie elementów informacji poznawczej zawartych w badanych potrzebach (por. tab. 1) w grupach rówieśniczych w klasie ósmej szkoły podstawowej?

Hipotetycznie założono, iż wraz ze wzrostem stanu zaspokajania potrzeb społecznych wzrasta stan postępu edukacyjnego w obrębie treści przyjętych w problemach badawczych.

Dobór do badań próby reprezentującej uczniów klasy ósmej w wieku mniej więcej od 14 do 16 roku życia zdeterminowany został faktem, iż na ogół jest to wiek, który charakteryzuje się dobrym poziomem dojrzałości psychofizycznej oraz zasobem doświadczeń społecznych i moralnych. Bowiem są to czynniki, które mogą sprzyjać refleksyjnemu myśleniu i działaniu społecznemu.

Do zebrania materiału badawczego wykorzystano kwestionariusz ankiety środowiskowej, który zawierał pytania i odpowiedzi punktowane i skategoryzowane według skali punktowej 1 - 3

Kwestionariusz ten posłużył do pomiaru stanu zaspokajania potrzeb społecznych i postępu edukacyjnego.

Wyniki tych badań uzupełniono dodatkowo wynikiem przeprowadzonych rozmów z badanymi i ich opiekunami (wychowawcami) na temat ocen, opinii dotyczących zachowania, nauki, zainteresowań, udziału w pracy na przykład samorządowej, w organizacjach i innych kręgach uczniowskich i koleżeńskich ze szczególnym zwróceniem uwagi na zagadnienie zaspokajania potrzeb zawartych w problemach badawczych.

Uzyskane w ten sposób wyniki badań były przedmiotem analizy w niniejszej części opracowania.

Zagadnienie postępu edukacyjnego a stan zaspokajania potrzeb społecznych w wychowawczym funkcjonowaniu grup rówieśniczych w klasie ósmej szkoły podstawowej w świetle badań środowiskowych

Badania pedagogiczne nad funkcjonowaniem wychowawczym grup formalnych i nieformalnych są rozległe, wielokierunkowe i trudne. Pedagogika społeczna do podstawowych utrudnień zalicza trudno uchwytnie w obserwacji bezpośredniej takie cechy grupy jak krótkotrwałość przynależności (członkostwa) do grupy rówieśniczej. Jednostka w zależności od swoich upodobań w każdej chwili może zmienić grupę.⁹ Ponadto przynależność jest na ogół samorzutna i spontaniczna związana z działaniem okazjonalnym np. zabawą itp. Stąd też wyniki badań mogą nie zawsze w pełni odkrywać wszystkie założone w badaniach zjawiska. Z tą świadomością były prowadzone badania w tym opracowaniu.

Przegląd wyników sygnalizowanych założeń badawczych zebranych w materiale faktograficznym ujawnia, że tylko w połowie są zaspokajane potrzeby społeczne oraz na tym samym poziomie ilustrują ich związek z określonymi w badaniach elementami postępu edukacyjnego (por. tab. 1). Wynik 52,9% nie może budzić optymizmu.

Szczegółowy przegląd danych ukazuje różnicowanie się stanu badanych zjawisk na korzyść potrzeb związanych z konfrontacją społeczną posiadanej wiedzy, umiejętności i gotowości intelektualnej (58,1%).

Tabela 1. Zestawienie zbiorcze wyników pomiaru stanu zaspokajania potrzeb społecznych i postępu edukacyjnego w wychowawczym funkcjonowaniu grup rówieśniczych w klasie ósmej szkoły podstawowej (N=182)

Szkoła SP	Zaspokajanie potrzeby akceptacji społ. wg właściwości			Zaspokajanie potrzeby przyjaźni wg właściwości						Zaspokajanie potrzeby konfrontacji społ. wiedzy i umiejętności posiadanych wg właściwości								
	Poprawne kon-takty z kolega-mi		Liczenie się grupy ze zda-niem jej człon-ka		Zgodność opi-nii kolegów z własnym zda-niem o sobie		Stać łączność towarzyska z kolegami		Korzystanie z pomocy kole-gów w trud-nych sytuacjach		Mówienie pra-wdy dla pozy-skania zaufania kole-gów		Wykazanie się wiedzą na po-ziomie nie niż-szym od kolegów		Wymiana opi-nii i poglądów z kolegami		Wykazanie się wiedzą i umie-jętnościami w celu uzyskania przywilejów w grupie	
	Pkt	%	Pkt	%	Pkt	%	Pkt	%	Pkt	%	Pkt	%	Pkt	%	Pkt	%	Pkt	%
SP Nr 6 (N=43)	68	51,5	88	86,6	66	50,0	79	59,8	64	48,4	56	42,4	95	71,9	80	60,6	54	40,9
SP Nr 8 (N=51)	77	50,3	73	47,7	65	42,4	80	52,2	85	55,5	70	45,7	94	61,4	102	66,6	82	53,5
SP Nr 59 (N=88)	144	54,5	150	56,8	146	54,1	142	53,7	108	40,9	95	35,9	151	57,1	163	61,7	131	49,6
Przyrost informacji o normach życia społecznego grupy			Przyrost informacji o normach życia społecznego			Przyrost informacji o formach działalności społecznej			Przyrost gotowości do myślenia pojęciowego									
według średnich pomiaru potrzeb społecznych																		
SP Nr 6	56,0%			50,2%			57,8%											
SP Nr 8	46,8%			51,1%			60,5%											
SP Nr 59	55,1%			43,5%			56,1%											
Średnie globalne postępu edukacyjnego	52,6%			48,2%			58,1%											
Średnia ogólna	52,9%			48,2%			58,1%											

Najwyższy i stosunkowo dobry poziom potrzeb rywalizacji wystąpił w grupach rówieśniczych klasy ósmej w Szkole Podstawowej Nr 6 (71,9%).

W próbie badawczej najslabiej wypadło zaspokajanie potrzeby prezentowania posiadanych wiadomości i sprawności w celu uzyskania przywilejów w grupie (40% - 53%). Jest to zjawisko niekorzystne zwłaszcza w zakresie motywacji do pełnienia ról społecznych w klasie szkolnej.

Ze średnich pomiaru stanu właściwości (cech) zawartych w potrzebie jej zaspokajania, w zakresie konfrontacji społecznej posiadanych wiadomości i umiejętności rozważanego pod kątem jego związku z postępowaniem edukacyjnym w dziedzinie gotowości psychicznej do myślenia pojęciowego wynika, że nie jest to dobry poziom, bo tylko w 58 procentach (por. tab. 1) badani zaspokajają potrzeby edukacyjne zawarte m.in. w możliwości wyrażania swoich opinii do znanych sobie pojęć czy też ich syntez itp. Mimo to na tle wyników dotyczących innych potrzeb ta właściwość związana z potrzebą konfrontacji posiadanych treści poznawczych z otoczeniem społecznym sprzyjała postępowi edukacyjnemu.

Analiza stanu zaspokajania potrzeby przyjaźni wykazała, iż w próbie badawczej była ona najslabiej zaspokojona w funkcjonowaniu grup rówieśniczych w klasie ósmej (48,2%). Podobny był też poziom postępu edukacyjnego związany z przyrostem informacji o życiu społecznym grup koleżeńskich i ich działalności. Najtrudniej z tej sfery potrzeb było badanym uzyskać zaufanie grupy oparte na prawdomówności (lojalności), czyli "znalezienie kogoś komu można ufać, znalezienie przyjaciela".¹⁰ Ograniczone do minimum (35% - 40%) zaufanie między rówieśnikami świadczy o bardzo powierzchownych kontaktach wzajemnych "od pauzy do pauzy". Ściśle z tym zjawiskiem korespondował stan wiedzy na temat życia i więzi towarzyskiej tzw. "nowinek towarzyskich", poziom był tu wyższy (45% - 55%), jednak daleki od możliwości optymalnych.

Podobnie, bo tylko na dostatecznym poziomie przedstawiały się wyniki pomiaru stanu zaspokajania potrzeby akceptacji społecznej i jej właściwości edukacyjnych (por. tab. 1 - 53,6%). Wynik sugeruje słabą umiejętność współdziałania badanych ze sobą, a także mówi o słabym poczuciu przynależności i poparciu przez grupę.¹¹ Szczególnie jest to widoczne w wynikach pomiaru stanu zgodności opinii rówieśników z własnym wyobrażeniem o sobie. Taki sam poziom jest widoczny w stanie gromadzenia wiedzy - informacji o normach społecznych grupy, który jest skutkiem słabego poziomu poczucia przynależności do grupy. Można przyjąć że o kontaktach wzajemnych w minimalnym stopniu decydowała znajomość norm i wartości przyjętych przez grupę, a być może, że w ogóle ich nie było. Oznacza to, iż badani nie ulegają łatwo wpływowi klasy szkolnej - jej strukturom nieformalnym.

Reasumując wyniki badań nad związkiem stanu zaspokajania potrzeb społecznych z postępowaniem edukacyjnym na podstawie trzech kategorii (rodzajów) potrzeb i odpowiadających im elementów wiedzy informacyjno-poznawczej można stwierdzić, iż zachodziła ścisła zależność między stanem potrzeb a postępowaniem edukacyjnym. Nie ulega wątpliwości, że wysoka ranga potrzeb społecznych stanowiła tu determinantę przyrostu informacji społecznej w badanej próbie. Jednak stan tych potrzeb tylko w połowie (50%) był zaspokajany. Dowodzi to słabej więzi uczuciowej, z którą wiąże się słaba motywacja do poznawania życia społecznego w klasie szkolnej, gromadzenia o nim różnorodnych informacji, m.in. o celach zespołu, jego regułach funkcjonowania, zainteresowaniach itp.

W świetle wyników przeprowadzonych badań wydaje się, iż więcej uwagi badawczej należy zwrócić na zagadnienie sytuacji oraz sposobów manifestowania przez członków grup formalnych i nieformalnych klasy szkolnej swoich poglądów, opinii oraz innych form zachowania.

Wnioski

Przeprowadzone badania ukazały szereg zależności prowadzących do następującej syntezy wyników badań:

1. Badania potwierdziły ścisły związek potrzeb społecznych z postępowaniem edukacyjnym. Jednak na poziomie dość słabym i budzącym niepokój co do przyszłych możliwości zbliżenia tego stanu do stanu optymalnego.

2. Do niepełnego zaspokajania potrzeb społecznych i ich aspektów edukacyjnych należało dążenie do wykazania się posiadaną wiedzą w celu uzyskania przywilejów w grupie (zawarcie przyjaźni na podstawie pozyskania zaufania kolegów, uzyskanie akceptacji w oparciu o zgodność opinii dot. wyobrażeń co do swojego własnego "ja" z opinią kolegów oraz niechęć do gromadzenia informacji z różnych dziedzin działalności społecznej grupy (40% - 50%).

Zjawiska te przedstawione w wielkim skrócie wyraźnie sygnalizują możliwość wystąpienia następujących zagrożeń społecznych w szkole:

- a) osłabienie rangi ról pełnionych w grupie,
- b) osłabienie siły i głębi więzi uczuciowych,
- c) obniżenie siły motywacji lub nawet jej pozbawienie,
- d) obniżenie rangi dobrego ucznia, dobrego kolegi w klasie itp.

Stosunkowo korzystnym zjawiskiem na podstawie wyników badań okazał się stan realizacji potrzeb w zakresie konfrontacji społecznej posiadanych wiadomości

i umiejętności na poziomie nie niższym od kolegów. Ma to szczególną rolę w stwarzaniu tzw. "sytuacji uczącej"¹², w której przez wzajemne kontakty i oddziaływanie grupy na jednostkę ma ona okazję do poznawania rzeczywistości i uczestniczenia w niej.

Z powyższych uogólnień można wysunąć kilka następujących wskazań, z których najistotniejsza wydaje się konieczność podjęcia badań związków między grupami rówieśniczymi a strukturą klasy szkolnej w zakresie autonomii zależności, dobrowolności, norm i wartości społecznych, które funkcjonują w wymienionych grupach.

Konsekwencją wyników badań na ten temat mogłoby być wypracowanie modelu wychowawczego funkcjonowania grup rówieśniczych tkwiących w strukturze klasy szkolnej.

PRZYPISY

- ¹ M. Tyszkowa: Charakterystyka typowych środowisk wychowawczych. NURT 6/11 Ośw. i Wych. 1976 s. 776
- ² A. Kelm: Pozaszkolne instytucje wychowujące. NURT 8/26 Ośw. i Wychowanie s. 99
- ³ Z. Zaborowski: Psychospołeczne problemy wychowania. Warszawa 77 s. 94
- ⁴ J. Cieślik: Próba tworzenia systemu wychowania interpersonalnego szkoły średniej i uzyskane efekty. Opole 1985, s. 48
- ⁵ K. Obuchowski: Psychologia dążeń ludzkich. Warszawa 1965 s. 96
- ⁶ op.cit., s. 149
- ⁷ S. Górski: Psychoterapia w wychowaniu. Warszawa 1986 s. 69
- ⁸ J. Jakóbcowski: O sprawności pracy pedagogicznej początkujących nauczycieli. Bydgoszcz 1973, s. 18
- ⁹ J. Wiatr: Społeczeństwo. Warszawa 78 s. 104
- ¹⁰ S. Baley: Przyjaźń. Psychologia wieku dojrzewania. s. 186
- ¹¹ Z. Skorny: Proces socjalizacji dzieci i młodzieży. Warszawa 77 s. 182
- ¹² S. Górski, op.cit., s. 69